

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ПОВТОРЮВАНOSTI НА РІЗНИХ РІВНЯХ МОВНОЇ СИСТЕМИ

Пахолок Зінаїда Олександрівна

канд. філол. наук, доц.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті розглядаються засоби вираження категорії повторюваності на фонетичному, морфемному, лексичному і синтаксичному рівнях мовної системи. Здійснений комплексний аналіз показав, що категорія повторюваності експліцитно реалізується в одиницях різних мовних рівнів та морфологічних і лексичних значеннях і є засобом надання адитивної та емоційно експресивної інформації читачу, інтерпретатору художніх текстів.

Ключові слова: категорія повторюваності, мовна система, рівні мови, морфологічні і лексичні значення, адитивна та емоційно-експресивна інформація, художні тексти.

Актуальність теми визначається загальною тенденцією в межах сучасного мовознавства до вивчення прагматико-комунікативних характеристик мовних засобів, до їх комплексного аналізу.

Мета статті полягає у визначенні особливостей використання категорії повторюваності на різних рівнях мовної системи та виявленні структурно-семантичних параметрів категорії повторюваності у художніх прозових текстах.

Об'єктом даного дослідження є категорія повторюваності.

Предметом вивчення виступають структурно-семантичні та прагматико-комунікативні особливості функціонування категорії повторюваності у художніх прозових текстах.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що здійснюється комплексний аналіз повторів стосовно їх структурно-семантичних і прагматико-комунікативних характеристик; поглиблюється розуміння категорії повторюваності як ізоморфного явища, що реалізується на всіх мовних рівнях і має вплив на здійснення прагматичної мети тексту.

Залучення в якості джерельної бази художніх прозових творів обумовлено двома причинами: по-перше, антропоцентричністю, з якої "впливає особливість, емпірично добре відома досліднику: об'єктом зображення художнього тексту завжди є герой у часі та просторі" [Чернухіна 1983, 5], і, по-друге, близькістю до народної мови, яка чутливо фіксує сучасний стан мовлення.

Повтори у мові та мовленні мають екстралінгвальну природу, ними займалися не тільки філологи, але і психологи, філософи, культурологи – представники різних наукових напрямів і шкіл. Разом з тим, категорія повторюваності не знайшла висвітлення у монографічній літературі та продовжує залишатися об'єктом наукового інтересу. Традиція вивчення повторів у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві дозволяє говорити про наявність системи, яка включає одиниці повторюваності, які знаходяться у відношеннях і зв'язках один з другим та утворюють певну єдність і цілісність. Одиниці повторюваності існують не ізольовано, а лише у протиставленні з іншими одиницями системи. Так, система мови включає ряд взаємопов'язаних понять – одиниці, рівні, парадигматичні та синтагматичні відношення, знаковість,

форма і функція, структура і субстанція, зовнішні та внутрішні зв'язки у мові, синхронія та діахронія, аналіз і синтез, регулярність і нерегулярність. Розглянемо поняття складових елементів системи – рівней, одиниць і функцій як найбільш значимих для категорії повторюваності.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістичній традиції мовна система визначається як рівнева. На двозначність такого терміну звернув увагу С. В. Семчинський: "Через те, що системи, з яких утворюється мовна структура, перебувають немов би в різних площинах, їх називають іще рівнями або ярусами або стратумами (від лат. *stratum* – шар). Однак названі терміни не можна вважати вдалимими бо вони можуть породити уявлення про мову як про своєрідне нашарування однієї системи на іншу на зразок коржів торта "наполеон" [Семчинський 1996, 62]. Проте іншої назви у науковій практиці не було запропоновано, тому частину системи, яка є сукупністю взаємопов'язаних елементів, що являють собою єдине ціле, продовжують називати мовним рівнем. Відповідно до такого розуміння виділяють чотири основні рівні: фонетико-фонологічний, морфологічний, лексичний і синтаксичний з наявними одиницями.

У сучасній мові ми розрізняємо властивість мовних одиниць повторюватися, категорію повторюваності, процес і результат повторення, при цьому під повтором у самому загальному вигляді розуміємо не менше ніж двократне використання однієї і тієї ж одиниці з певною метою. Властивість мовних одиниць до повторення обумовлено природою мови, яка є відображенням предметів, явищ та існуючих зв'язків навколишньої дійсності. Процес повторення може бути повним або неповним. Якщо одиниця повторюється без зміни, то це повний повтор. При повторенні одиниця може повторюватися частково, при цьому її структура зазнає змін, відбувається трансформація: відсічення або прирощення. Таке повторення називається неповним (вариативним, частковим). Результатом повторення є мовні одиниці, вони можуть бути розглянуті як нові одиниці або варіанти відповідних неповторених.

Повтори пронизують усі жанри прозаїчного мовлення, використовуються у ситуації діалогу і монологу. Перша спроба теоретичного обґрунтування повтору була здійснена в античних риториках, оскільки V – початок VI ст. були розквітом ораторського мистецтва. Найбільш сильно впливаючими на слухача вважались початок і кінець фрази або періоду, тому античні ритори основну увагу приділяли місцю повторюваного слова. Ось чому їхня класифікація носила синтаксичний, а не лексичний характер: "Фрасимак є першим теоретиком мовленнєвого ритму, як Горґій – першим теоретиком звукових повторів. Антична традиція приписує Горґію "винахід" словесних фігур, в особливості трьох: антитези, симетрії складів і співзвуччя їх" [Меликова-Толстая 1996, 156]. Класична риторика розробила велику класифікацію повторів: у словнику Дж. Шиплі наводиться 34 назви різних видів повторів, відомих у античній риторичі [DWLT 1970].

Найменшою одиницею повторюваності фонетико-фонологічного рівня у мові є фонема, а у мовленні – звук. Вигуки української мови, які використовуються для короткого вираження реакції індивіда на різні події реальної дійсності або для вираження вимоги, бажання, повеління, достатньо повно фіксують явище повторюваності: "*- А-а!* – *одразу ж догадалася мати*" (Стельмах 147).

Поставлений на початку розмови чи діалогу вигук надає цілому висловлюванню забарвлення, що відповідно витікає із самої фрази. Усім вигукам у діалогічному мовленні притаманна одна загальна функція: встановлення і підтримання живого контакту між співрозмовниками.

Повторення звуку може передавати особливості вимови і вказувати на темпоритм мовлення: *"...Я тобі, дочко, скажу, що то є велич-ике діло – смертечка наша"* (Матіос 2006, 180).

Друга одиниця повторюваності фонетико-фонологічного рівня – склад знаходить прояв у звуконаслідуваннях, в їх основі лежить схожість первісних відчуттів, які знайшли вираження у подвоєнні або декількаразовому повторенні у широкому смислі цього слова, "ефект наслідування залежить від слухових і артикуляційних здібностей, а також від ступеня і визначеності, чіткості зразка, який наслідують" [Горелов 1974, 35]. Вони відтворюють рефлексивні вигуки людей; звуки і крики тварин, птахів; звуки природних явищ: *"Коли біля нашої хвіртки з'явилася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе "так-так-так". Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилюду Митрофаненку або хитрюзі й пустомолу Юхриму Бабенку, як птиця нагогошувалась, починала вибивати ногами сердиту плетеницю і застуджено репетувати: "ках-ках-ках!"* (Стельмах 9).

Порівнюючи зоотоніми української, російської, англійської і китайської мов, І. О. Голубовська прийшла до висновку, що вони "демонструють не стільки подібність звуконаслідування голосів одних і тих самих тварин і птахів, скільки розбіжності в їхніх мовних утіленнях" [Голубовська 2004, 40].

Звуконаслідування разом із повнозначним словом у художньому тексті може створювати комічний ефект, заснований на співзвуччі: *"– От його, з великого розуму, ти звеш кар-кар'єристом. А на кого ж він робить оце кар-кар? На тебе ж! Тоді хто з вас дурніший?"* (Стельмах 226).

До морфологічного рівня належить така одиниця повторюваності, як морфема (префіксальна, коренева, суфіксальна і постфіксальна). Повторення кореневої морфеми призводить до нарощування енергії висловлювання, яке полягає у посиленні лексичного значення предметності *"Другий із моїх засновків полягає в тому, що письменник має до діла з марнотою марнот"* (Андрухович 2006, 51). Між подібними кореневими повторами пишеться дефіс, якщо утворилася редуплікація (складне слово з одним основним і одним побічним наголосом) *"Боже, йому тридцять років, а він – дитина-дитиною", – із жалем подумала Корнелія"* (Матіос 2006, 91). Серед таких утворень зустрічаються редуплікації, що набули статусу фразеологізмів *"В цих бомбосховищах люди свого часу погубили силу-силенну якусь приватних речей..."* (Андрухович 2006, 221).

Суфіксальна і постфіксальна морфеми використовується у тексті як граматичний засіб для передачі одночасних дій *"Сиплється, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу"* (Стельмах 108).

Лексичний рівень категорії повторюваності утворює слово. Найбільш уживаним у порівнянні з іншими видами повторів є лексичний повтор, пов'язаний з ідеєю

міри і кількості. Доведено, що "по відношенню до різних видів лексичних значень ця загальна ідея модифікується: для предметних значень – як множинність, різноманітність і схожість, для значень якостей – як ступінь якості, для процесів – як тривалість і багатократність" [Оглоблин 1980, 173]. Проілюструємо це положення прикладами повторів самостійних частин мови "*Загалом це було щось на кшталт оксамитової революції в парфюмерній справі. Про запахи краще не згадувати, але назви, назви!*" (Андрухович 2006, 27); "*Він подовгу нишпорив на горіщі в старих-старезних фотографіях Проданюкової родини, сам не знаючи навіщо*" (Матіос 2006, 167); "*– От чого-чого, а цього я поки що вам не можу дати*" (Стельмах 87); "*– А чого ж він, твій кінь, за одну-однісіньку ніч кобилою став?*" (Стельмах 48); "*Стекло, все скло, мов не було того нічого...*" (Забужко 2010, 562); "*<...> нікому ніколи повік-віку він уже звідти не явиться*" (Забужко 2004, 196).

Варто вказати на посилення апелятивної функції, воно досягається повтором назви об'єкту, до якого звертаються: "*– Ой гороше, гороше, чого ти минулого літа допустив до себе черву? – докоряє вона добірним горошинам*" (Стельмах 31).

Повторюватися можуть не тільки слова повнозначних частин мови, але і службових з метою посилення значення "*Ні, ні, неможливо, це неправда, цього не може бути...*" (Забужко 2010, 528).

Окрему групу утворюють слова з фонетичним вар'юванням – "слова-відлуння" – "*Саме десь під ту пору програму врежіть просто прикрили, тишком-нишком, без гвалту і крику <...>*" (Забужко 2004, 153). Появу таких слів у мові можна пояснити тим, що "пройшовши спільну для всіх "школу ігрової рими" у дитинстві (казки, приказки, лічилки, пісеньки–дражнилки, римовані прізвиська), які включають у себе і римовані слова-повтори, деякі носії мови приймають дану словотвірну модель як особисту експресивну універсалію, придатну для вираження самих різноманітних експресивно-емоційних смислів" [Матвеева 1985, 90]. Наприклад, для передачі психологічного стану героя "*Того ранку я щойно приїхав до Києва, всюди на мене чекали справи, чекали домовленості, я пустився в біги вже з восьмою, щоб устигнути з обіцянками-цяцянками бодай наполовину*" (Андрухович 2006, 21).

Слово може повторюватися у тексті, вступаючи у парадигматичні відношення. Для кращого сприйняття такого повторення, для привернення уваги використовується графічний спосіб виділення – курсив: "*Пам'ятаю*: спочатку було море" (Роздобудько 133); "*Пам'ятаю*, як, долетівши до межі листяного простору, відчула опір якоїсь невидимої мембрани..." (Роздобудько 134); "*Пам'ятаю* гостре бажання повернутися назад – у крони, в молоко, у воду" (Роздобудько 134).

Письменники досить часто поєднують лексичний повтор з редуплікацією, що надає більшої ритмічності тексту "*Зараз я йому розповім. Усе-все розповім*" (Забужко 2004, 177); "*Рука біла-біла, майже безкровна, майже нежива, але велика й сміла, як сама Анна в зрубі коло потоку*" (Матіос 2006, 157).

У художніх прозових текстах категорія повторюваності реалізується не тільки на структурному рівні, але й на семантичному, оскільки відбувається повторення слів близьких за значенням "*І ось. На любуйся-милуйся, Катерино!*" (Матіос 2006, 160). Дана конструкція бере свої витоки з усної народної творчості, тому не дивно,

що вона найуживаніша у повісті Михайла Стельмаха, навіть назва "Гуси-лебеді летять..." свідчить про тісний зв'язок твору з фольклорною традицією. У читача виникає асоціація з народною казкою про Івасика-Телесика, в якій гуси-лебеді врятували його від злої сили.

Синтаксичний рівень категорії повторюваності реалізується у двох одиницях – словосполученні і реченні. Перша з них тісно пов'язана зі словом, оскільки являє собою складне найменування явищ дійсності: "*Ось воно як. Ось воно, значить, що*" (Забужко 2010, 685). Повтор словосполучення може відбуватися разом із повтором одиниці іншого рівня, наприклад, звуку, що надає невимушеності у передачі комунікативної манери мовця: "*А діти зробили дуже добру труну, ду-у-уже добру, скажу тобі, дочко*" (Матіос 2006, 181).

Речення – велика структурна одиниця, яка має смислову та інтонаційну завершеність, проте вона є найменш застосованою у порівнянні з іншими "*Та гріха він не мав. О, ні. Гріха він не мав*" (Матіос 2006, 150).

Повторення на початку і в кінці тексту одного і того ж речення виступає художнім прийомом кільцевим повтором. У романі Ірен Роздобудько "Вона: Шості двері" перше речення: "*Я добре пам'ятаю день і ту мить, коли з'явилася на світ*" (Роздобудько 133), останнє речення "*... Я добре пам'ятаю той день і ту мить, коли з'явилася на світ...*" (Роздобудько 310). Текст роману починається і закінчується одним і тим же реченням з невеликою відозміною: додаванням займенника "той" і графічного прийому трьох крапок, які створюють враження вирваного з контексту речення і породжують ілюзію чогось невисказаного, спонукають до роздумів. У читача має виникнути бажання поміркувати над тим, що було до того і що буде після.

У прозаїчному художньому тексті повтори здійснюють рекурентний зв'язок тексту по горизонталі та вертикалі, виступаючи засобом внутрішньофразового зв'язку "*Але хто, хто то був?!*" (Забужко 2010, 524) і міжфразового зв'язку "*Як і раніше, я намагалася малювати на шпалерах за шафою у своїй кімнаті. З кожним роком, навчена в садку малювати рівні лінії і кружечки, я надавала розчеркові чіткішою форми*" (Роздобудько 135). Контактний міжфразовий зв'язок здійснюється за допомогою повтору лексичного або синтаксичного повтору і називається ланцюговим "*А тепер не то саме? То саме-самісіньке*" (Матіос 2006, 192). Дистантний міжфразовий зв'язок завжди опосередкований фрагментом тексту. Наприклад, роман Марії Матіос "Щоденник страченої" починається в такий спосіб: "*...Мабуть, навіки завойованих жінок, як і навіки завойованих територій, і справді немає, – із лагідністю прирученого змія прошепотів, ніби просичав, чоловік, нахилиючись до самих моїх очей*" (Матіос 2005, 6). Це речення повторюється повністю в кінці твору, тільки додається уточнення "майже": "*нахилиючись майже до самих моїх очей*" (Матіос 2005, 139).

Відомо, що слово, яке повторюється повністю або частково, завжди змінює своє значення. Зміна значення пояснюється двома причинами: по-перше, повторення слова у межах мікроконтексту – явище незвичайне для художнього тексту, воно виступає як стилістичний засіб. По-друге, повторювані слова займають у синтаксичній структурі різні позиції, які стають семантично значимими. Повторна поява слова відправляє читача до першого слова і викликає його переосмислення: слово

може сприйматися вже не у своєму узуальному, а в оказіональному значенні. Наведемо приклад з роману Ірен Роздобудько "Пам'ятаю: спочатку було море. Його простір – м'який і обволікаючий, як глицеринова олія, – увесь був пронизаний тонкими ультрамариновими променями, всередині яких рухалися золотаві бульбашки. Вони приємно лоскотали шкіру, наповнюючи її повітрям і підштовхували до повернень. За рівним краєм води була така сама рівна, мов біла пелюшка, смуга повітря. Підхоплена золотавими бульбашками, я легко опинилася в білому просторі, навіть не встигнувши усвідомити, що стихія змінилася. Повітря було легким і прохолодним, як струмисьє молока. Однак цей прошарок видався мені зовсім нецікавим, ніби чистий аркуш паперу, і я полинула далі вгору. А вгорі був ліс. Точніше – лише крони – гігантських дерев (за яку твердинь чіплялося їхнє коріння, я не зрозуміла). Ці крони не були схожі на жодне дерево у світі. Розкидисте віття – синьо-зеленого насиченого кольору – тяглося вздовж усього простору, як часом тягнуться від краю до краю неба дощові хмари. Летіти між гілками було весело. Взагалі, літати – от що було найчудовішим із усієї пригоди" (Роздобудько 133),

Поява і широке розповсюдження одиниць категорії повторюваності у художніх текстах пояснюється загальними законами організації естетичного цілого, "повтори генетично притаманні прозі, яка виросла з давньої епічної поезії, у якій вони не тільки допомагали розумінню і запам'ятовуванню тексту, не тільки несли певну сакральну функцію, але й відігравали немалу роль у самій побудові твору, в упорядкуванні мовленнєвої стихії, у рухові думки, тобто були художньо важливі. Майже у кожного письменника (при усій несхожості індивідуальних стилів, творчих напрямів і художніх методів) ледве не у кожному творі ми знайдемо повтори і на словесно-образному і на композиційному рівні, як усвідомлені автором, так і впливаючі зі смислу цілого" [Красиков 1994, 34].

В основі категорії повторюваності як лінгвістичного явища знаходиться психологічний феномен репродукування знань та досвіду. При дослідженні особливостей відображення категорії повторюваності в мові ми зіштовхуємося не лише з мовними проблемами, а також з проблемами мислення і пізнання, тому в лінгвістиці проблема відображення відношень мовними засобами розглядається з урахуванням філософського, когнітивного і лінгвістичного аспектів.

Аналіз наявного ілюстративного матеріалу свідчить про чисельність прикладів із використанням категорії повторюваності. У прозових творах сучасної української літератури категорія повторюваності – неодмінний текстовий компонент, який активно функціонує на всіх рівнях мовної системи і є відображенням образного світосприйняття автора, його індивідуальної мовної картини світу і проявляється у типології повторів.

Засобами вираження категорії повторюваності є рівнеутворюючі одиниці мовної системи: фонема, склад, морфема, слово, словосполучення і речення. Вони можуть вступати у парадигматичні та синтагматичні відношення з одиницями того ж рівня мови: фонемі можуть сполучатися тільки з фонемами, склади – зі складами, морфемі – тільки з морфемами, слова – зі словами. З одиницями інших рівнів одиниці повторюваності пов'язані ієрархічними відношеннями: фонемі входять у склади,

склади – у морфемі, морфемі – у слова, слова – у речення, і, крім того, речення складаються зі слів, слова – з морфем, морфемі – зі складів, склади – з фонем, які, повторюючись, утворюють нові слова, варіанти слів, фразеологізми. Для підкреслення, посилення певних деталей в описі, створенні експресивного забарвлення у мовленні використовується стилістичний прийом повторення.

Категорія повторюваності є засобом передачі в тексті ритмічної інтонації та виступає як лінгвостилістичний засіб вираження авторської модальності і прагматичної настанови тексту.

Одиниці категорії повторюваності, структурно виділяючись у тексті, виконують композиційну функцію, пов'язуючи дистантно розташовані фрагменти тексту, акцентуючи певні семантичні, лексичні і звукові ряди або виділяючи ключові у смислового відношенні текстові фрагменти.

Категорія повторюваності експліцитно реалізується в повторенні морфологічних і лексичних значень і являє собою рекурентну представленість семантичних компонентів глибинної структури тексту, яка є засобом надання адитивної та емоційно-експресивної інформації читачу, інтерпретатору художніх текстів.

В статье рассматриваются средства выражения категории повторяемости на фонетическом, морфемном, лексическом и синтаксическом уровне языковой системы. Осуществленный комплексный анализ показал, что категория повторяемости эксплицитно реализуется в единицах разных языковых уровней, в морфологических и лексических значениях, являясь средством придания аддитивной и эмоционально-экспрессивной информации читателю, интерпретатору художественных текстов.

Ключевые слова: категория повторяемости, языковая система, уровни языка, морфологические и лексические значения, аддитивная и эмоционально-экспрессивная информация, художественные тексты.

The paper deals with the means of the iteration category expression on the phonetic, morpheme, lexical and syntactical levels of language system. The complex analysis done has shown that the iteration category is explicitly realized in the units of different language levels, also in morphological and lexical meanings, and appears a mean to provide a reader, an interpreter of belles-letters, with additive and emotionally expressive information.

Key words: iteration category, language system, language levels, morphological and lexical meanings, additive and emotionally expressive information, belles-letters.

Література:

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: монографія. – К.: Логос, 2004. – 282 с.
2. Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск: Челябинск. пед. ин-т, 1974. – 115 с.
3. Красиков М. М. Искусство... повторяется (Из опыта прочтения "Войны и мира" Л. Н.Толстого) // Русская филология. Украинский вестник. – 1994. – № 2. – С. 31–35.
4. Матвеева Т. В. Рифмованный повтор как экспрессивная лексическая единица // Лексическая и грамматическая семантика. – Новосибирск: Новосибирск. гос. ун-т им. Ленинского комсомола, 1985. – С. 82–91.
5. Меликова-Толстая С. Античные теории художественной речи // Античные теории языка и стиля (антология текстов). – Спб: Алетейя, 1996. – С. 155–177.
6. Оглоблин А. К. Материалы по удвоению в мадурском языке // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. – М.: Наука, 1980. – С. 165–177.

7. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: АТ "ОКО", 1996. – 416 с.
8. Чернухина И. Я. Принципы организации художественного прозаического текста : автореф. дис... доктора филол. наук / Чернухина Инна Яковлевна; Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1983. – 30 с.
9. *DWLT* – Dictionary of World Literary Tems. Ed. by Joseph T. Shipley. Third edition. – London: George Allen & Unwin Ltd Ruskin House Muzeum Street, 1970. – 466 p.

Додаткова література:

1. Андрухович Ю. Диявол ховається у сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років. – К.: Видавництво "Часопис "Критика"", 2006. – 318 с.
2. Андрухович Ю. Перверзія. – Львів: Класика, 1999. – 290 с.
3. Забужко О. Музей покинутих секретів: Роман. – Вид. 2-е, доп. – К.: Факт, 2010. – 832 с.
4. Забужко О. Сестро, сестро: Повісті та оповідання. – 2-е вид. – К.: Факт, 2004. – 240 с.
5. Матіос М. Нація. Откровення. – 3-е вид., доп. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2006. – 204 с.
6. Матіос М. Щоденник страченої. Психологічна розвідка. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2005. – 192 с.
7. Роздобудько І. Він: Ранковий прибиральник. Вона: Шості двері. – К.: Нора-Друк, 2005. – 302 с.
8. Стельмах М. П. Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір. – К.: Веселка, 1975. – 256 с.